

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2019 – Volume 28, Issue 4, pp. 24–47
<http://doi.org/10.18352/jsi.584>

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Rotterdam University of Applied Sciences,
in cooperation with Utrecht University Library
Open Access Journals

Copyright: this work has been published under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

Thomas Noordink, MSc is a doctoral researcher at the
Tilburg University, Tilburg School of Social and Behavioral
Sciences and lecturer at HAN University of Applied
Sciences.

Dr. Lisbeth Verharen is professor Strengthening Social
Quality at HAN University of Applied Sciences.

Prof. dr. René Schalk is associated with the departments of
Human Resource Studies and Tranzo at Tilburg University,

the Netherlands. He is extraordinary professor at the
Faculty of Economic and Management Sciences of North-
West University, South Africa. His research interests cover
the broad areas of social work and employee well-being
and performance. His research has a special focus on the
dynamics of psychological contracts and empowerment.

Prof. dr. Tine Van Regenmortel is professor at the Faculty
of Social Sciences and Head of the Research Group Social
and Economic Policy & Social Inclusion at the Research
Institute for Work and Society (HIVA KU Leuven),
University of Leuven, Leuven, Belgium; Tilburg University,
Tilburg School of Social and Behavioral Sciences, Tranzo,
Tilburg, the Netherlands.

Correspondence to: Thomas Noordink

E-mail: Thomas.Noordink@han.nl

Category: Research

DE TOTSTANDKOMING VAN MEETINSTRUMENTEN VAN EMPOWERMENT ONDER DE LOEP. INSTRUMENTONTWIKKELING VOLGENS DE KWALITEITSSTANDAARDEN, EEN KRITISCHE BESCHOUWING

THOMAS
NOORDINK,
LISBETH
VERHAREN, RENÉ
SCHALK, TINE VAN
REGENMORTEL

KWALITEITSSTANDAARDEN VOOR HET ONTWIKKELEN VAN MEETINSTRUMENTEN GERICHT OP EMPOWERMENT: EEN KRITISCHE BESCHOUWING

SAMENVATTING

Empowerment is een centraal begrip binnen het sociaal werk in Nederland en Vlaanderen. Er is behoefte aan meetinstrumenten die de empowerende effecten van hulpaanbod blootleggen. De wijze waarop meetinstrumenten ontwikkeld worden, lijkt echter invloed te hebben op de kwaliteit van de instrumenten (Steenessens, Van Regenmortel & Schalk, 2017). Een vijftal kwaliteitsstandaarden is ontwikkeld, waarmee uitspraken gedaan kunnen worden over de kwaliteit van de totstandkoming van dergelijke meetinstrumenten. Om zicht te krijgen op de waarde van deze kwaliteitsstandaarden wordt in dit artikel de wijze waarop een drietal empowerment meetinstrumenten ontwikkeld zijn, kritisch beschouwd vanuit deze standaarden. Dit is gedaan door semigestructureerde interviews met ontwikkelaars te combineren met analyses van bestaand materiaal over de instrumenten. De kwaliteitsstandaarden blijken een kader te bieden met richtlijnen voor instrumentontwikkeling. Het blijkt van belang om goed af te bakenen wat gemeten wordt, zodat een volledig beeld van empowerment verkregen wordt. Verder is goede afstemming tussen contextspecifieke elementen en meer generieke elementen in itemopbouw nodig en is betrokkenheid van de doelgroep bij instrumentontwikkeling noodzakelijk.

Trefwoorden

Sociaal werk, empowerment, meetinstrumenten, kwaliteitsstandaarden

QUALITY STANDARDS FOR THE DEVELOPMENT OF MEASURING INSTRUMENTS AIMED AT EMPOWERMENT: A CRITICAL CONSIDERATION

SUMMARY

Empowerment is a central concept within social work in the Netherlands and Flanders. Both citizens, professionals and politics require measuring instruments that expose the empowering effect of social interventions. There are various measuring instruments that aim to measure

different levels of empowerment. The way in which measuring instruments are developed, however, seems to affect the quality of the instrument. Important is the way in which an instrument is based on the theoretical framework; the extent to which the target group is involved in the development of an instrument; the extent to which the definition of the concept of empowerment is aligned with the perception of the target group. To this end and with this in mind, five quality standards have been developed in Flanders, and tested in the context of organization empowerment and in the context of social work, with which statements can be made about the value of the creation of a measuring tool for empowerment. These relate to the scope of the instrument, the context specificity of the instrument, the extent to which the target group is involved in the development, the extent to which the target group is involved in the use of the instrument and the extent to which the instrument distinguishes processes and outcomes of empowerment. In this article, the way in which a number of measurement tools of empowerment have been developed is critically considered and evaluated based on these quality standards, in order to gain insight into the value of these quality standards as a framework for developing instruments. The last standard, concerning processes and outcomes is not taking into account, due to the limited research design and the limited time frame of this study.

The development of three validated measuring instruments that are used in social work, have been studied by combining semi-structured interviews with the developers with existing material about the instruments. The five quality standards formed the starting point for the questions to the developers, looking for similarities and deviations between the development of their instrument and the standards.

The quality standards offer a quality framework and provide insight into the development possibilities of measuring instruments. One conclusion confirms the importance of a good definition of what is measured so that a complete picture of empowerment can be acquired. It became apparent that a tension arises when developers deviate from the theoretical framework of empowerment in determining which items should be included and *only* the perception of the target group was a determining factor, even though the perception of the target group is crucial for the creation of a fitting instrument. Related to this, the target group of an instrument can, in addition to the clients of social workers, also be defined as the social workers themselves. They represent the professional perspective of empowerment in the lives of their clients. Furthermore, a good match between context-specific elements and more generic elements in item building seems promising. The extent to which the target group is involved in the use of the instrument and in the processing of the data depends on the organizations that use the instrument, the developers state

that they have no influence on this. While using the various instruments, social workers found out that the measurements of empowerment, in addition to the numerical value, also form a relevant and practical 'conversation tool' for social workers, with which they discuss possibilities and limitations with their clients.

Key words

Social work, empowerment, measuring instruments, quality standards

INLEIDING

Empowerment wordt als één van de kernwaarden van het sociaal werk genoemd (International Federation of Social Workers, 2014). Om de impact van sociaal werk op empowerment te evalueren zijn meetinstrumenten beschikbaar. Deze instrumenten zijn veelal ontwikkeld voor een specifieke doelgroep of context en allen op verschillende wijzen tot stand gekomen. De wijze waarop een meetinstrument ontwikkeld is, lijkt echter van invloed op de kwaliteit van het instrument (Steenssens & Van Regenmortel, 2014). In dit artikel wordt de wijze waarop een aantal meetinstrumenten van empowerment ontwikkeld is, kritisch beschouwd aan de hand van vijf kwaliteitsstandaarden die in Vlaanderen zijn ontwikkeld in de context van welzijnsorganisaties (Steenssens et al., 2017) vanuit de wens om zicht te krijgen op de waarde en ontwikkelingsmogelijkheden van deze kwaliteitsstandaarden.

Empowerment als theoretisch construct

Het begrip empowerment kent vele definities die veelal van elkaar zijn afgeleid of op elkaar volgen. Van Regenmortel (2002b, p. 76) definieert empowerment als volgt:

Een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie.

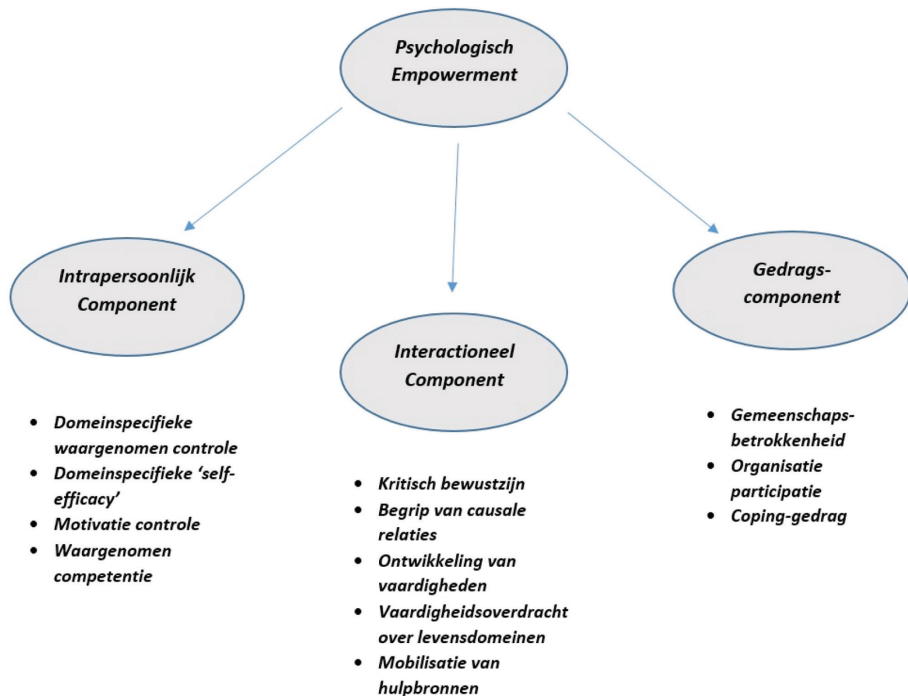
Binnen dit onderzoek wordt aangesloten bij de theorie van Zimmerman en Rappaport. Zij geven een grondige theoretische onderbouwing waarbij nadruk ligt op het multilevel aspect, waar veel anderen zich richten op slechts één aspect van empowerment (Van Regenmortel, 2002a). Zimmerman (1998) beschrijft drie centrale variabelen die 'meesterschap', door Rappaport (1987) 'verkrijgen

DE TOTSTANDKOMING VAN MEETINSTRUMENTEN VAN EMPOWERMENT ONDER DE LOEP

van greep op de eigen situatie' genoemd, verder concretiseren: controle, kritisch bewustzijn en participatie. Deze centrale thema's zijn ook te herkennen in de eerdergenoemde definitie.

Empowerment is een *multilevel begrip* (Zimmerman, 1995, 2000; Zimmerman & Rappaport, 1988). Er wordt onderscheid gemaakt tussen in ieder geval empowerment op individueel (psychologisch) niveau en empowerment op collectief niveau. Deze niveaus zijn onderling afhankelijk en hebben invloed op elkaar: er is een voortdurende relatie tussen individuen en hun omgevingen.

De verschillende niveaus van empowerment bevatten elk eigen dimensies en kunnen verder geoperationaliseerd worden, waarin de drie eerdergenoemde centrale waarden te herkennen zijn. Ter illustratie is in Figuur 1 te zien hoe Zimmerman dit voor psychologische empowerment uitwerkt.

Figuur 1: Nomologisch netwerk psychologische empowerment, vertaald vanuit Zimmerman (1995, p. 588)

Daarnaast is empowerment een *open-ended construct*, dat per context, persoon of populatie een andere inhoud behelst. Wat voor de één empowerend werkt, hoeft voor een ander niet zo te werken. Het is niet dichotoom, dus kan in verschillende gradaties voorkomen. Daarbij is het ontwikkelbaar, wat inhoudt dat het in de loop van tijd kan veranderen (Van Regenmortel, 2002a).

Tot slot, in de theorievorming, wordt onderscheid gemaakt tussen *versterkende processen* en *versterkte uitkomsten*. Versterkende processen zijn manieren waarop mensen zich *empoweren*, terwijl versterkte uitkomsten de resultaten behelzen van *empowered zijn* (Zimmerman, 1995). Empowerment kan dus gezien worden als belangrijk resultaat op zich, maar ook als middel om andere doelen te behalen, bijvoorbeeld sociale inclusie (Steenssens & Van Regenmortel, 2014; Wallerstein, 2006). Dit verschil tussen processen en uitkomsten wordt door Narayan (2005) uitgelegd als respectievelijk de instrumentele- en de intrinsieke waarde van empowerment.

Kwaliteitsstandaarden voor ontwikkelen meetinstrumenten empowerment

Om de waarde van ondersteuning door sociaal werk te kunnen bepalen en om meer zicht te krijgen op de mate waarin sociaal werkers vanuit dit empowerment-paradigma handelen, is het nodig en wenselijk dat empowerment gemeten kan worden. Dit 'meten' is echter niet eenvoudig, dus ook de vraag of de inzet van sociaal werkers ertoe leidt dat burgers zichzelf kunnen empoweren, is moeilijk te beantwoorden (Jacobs, Braakman & Nouweling, 2005; Wallerstein, 2006). Het eerdergenoemde gegeven dat empowerment een open-ended construct is, maakt het complex om universele meetinstrumenten te ontwikkelen (Van Regenmortel, 2002a; Zimmerman, 1995). Daarnaast is het moeilijk om een alomvattend beeld te schetsen van empowerment vanwege de meerdere analyseniveaus, de onderliggende dimensies en bijbehorende deelaspecten.

Steenssens *et al.* (2017) formuleerden vijf kwaliteitsstandaarden voor het ontwikkelen van meetinstrumenten voor empowerment, op basis van een gerichte literatuurstudie en kritische reflectie op bestaande meetinstrumenten. Deze kwaliteitsstandaarden vormen de theoretische vereisten waaraan de ontwikkeling van instrumenten voor het meten van empowerment moeten voldoen. De vijf kwaliteitsstandaarden van Steenssens *et al.* (2017) worden door hen als volgt toegelicht:

Kwaliteitsstandaard 1: De inhoudelijke reikwijdte

Bij de ontwikkeling van instrumenten voor het evalueren van empowerment is een reductie van het aantal niveaus van empowerment mogelijk. Niet toelaatbaar echter, is reductie van het aantal dimensies van empowerment binnen één niveau.

Steenssens et al. (2017, p. 209)

Kwaliteitsstandaard 2: De contextspecificiteit van instrumenten

Een grote contextspecificiteit is voortreffelijk, maar met het oog op voortschrijdend inzicht en kennisopbouw kan ook een compromispositie worden ingenomen, waarbij enerzijds wordt gezorgd voor aansluiting bij bestaande generieke conceptualisering en anderzijds voor voldoende contextspecifieke concretisering.

Steenssens et al. (2017, p. 210)

Kwaliteitsstandaard 3: Participatie van de doelgroep in de ontwikkeling van instrumenten

De participatie van de doelgroep dient maximaal te worden ingezet door:

- het bieden van mogelijkheden tot expliciete (h)erkenning van het inzetten van middelen door de doelgroep;
- het bewaken van het aantal en/of de representativiteit van participerende doelgroepleden;
- het verduidelijken van het aantal (deelaspecten van de) fasen waarin de doelgroep participeert;
- een beroep te doen op de extra versterkende potentie van samenwerkingsrelaties en groepswerking onder doelgroepleden, om zo de effectieve impact van de doelgroep te optimaliseren.
- Wanneer meerdere belanghebbende partijen participeren en deze het onderling niet eens zijn, dient te worden gestreefd naar een 'onderhandelde waarheid' op basis van een dialoog tussen alle betrokken partijen.

Steenssens et al. (2017, p. 211)

Kwaliteitsstandaard 4: Participatie van de doelgroep in de toepassing van instrumenten

Gefundeerd op de grondslagen van de empowerment-benadering zelf is het evalueren van empowerment slechts van betekenis wanneer het deel uitmaakt van een omvattende, geïntegreerde interventie die empowerment als doelstelling vooropstelt. Dit betekent dat de doelgroep ook op significante wijze moet participeren in de meet- en evaluatie-activiteiten van empowerment en dat de ingewonnen informatie in actie moet kunnen worden vertaald. Afgeraden worden op zichzelf staande, van buitenaf uitgevoerde meet- en evaluatie-activiteiten die een deur openen voor oneigenlijk gebruik van deze instrumenten en voor ongegronde aanwending van de resultaten zoals beoordeling en sanctionering van cliënten, professionals of organisaties.

Steenssens et al. (2017, p. 212)

Kwaliteitsstandaard 5: Het meten van empowerment-uitkomsten en -processen

Bij de ontwikkeling van instrumenten kan, gelet op de vraagstelling, voor het meten van empowerment-uitkomsten empowerment worden opgevat als doel op zich of als middel dat bijdraagt aan sociale herverdeling. Voor het meten van empowerment-processen is de identificatie van onderliggende centrale werkingsprincipes van empowerment beloftevoller dan het inventariseren van specifieke werkvormen of methodieken en technieken

Steenssens et al. (2017, p. 214)

Deze studie beoogt antwoord te geven op de vraag in hoeverre de vijf kwaliteitsstandaarden voor meetinstrumentontwikkeling van waarde zijn voor het bepalen van de kwaliteit van meetinstrumenten die empowerment beogen te meten. Tot dusverre vond empirische toetsing van de kwaliteitsstandaarden enkel plaats in de context van organisatie-empowerment (Steenssens *et al.*, 2017). De theoretische vereisten gelden echter ook voor psychologische- en gemeenschapsempowerment. Door de ontwikkeling van drie meetinstrumenten die zich richten op psychologische empowerment te vergelijken met de kwaliteitsstandaarden, ontstaat de mogelijkheid waardevolle inzichten te verschaffen over het belang van de kwaliteitsstandaarden.

METHODE

Op basis van een theoriegerichte selectie, is gekozen voor drie instrumenten waarvan de onderzoekscontext samenhangt met het sociaal werk (Baarda, De Goede & Teunissen, 2005).

DE TOTSTANDKOMING VAN MEETINSTRUMENTEN VAN EMPOWERMENT ONDER DE LOEP

De EMPO is een gevalideerde empowermentvragenlijst ontwikkeld in de jeugdzorg in Nederland en bestaat uit 12 items. Het instrument richt zich op het meten van empowerment van ouders in hun taak als opvoeders. Ze beoogt de psychologische empowerment van ouders te meten en categoriseert daarin de drie componenten van psychologische empowerment (Damen *et al.*, 2017).

De Meetschaal Psychologische Empowerment (MPE), in Engelstalige studies de Service User Psychological Empowerment Scale genoemd, is ontwikkeld als instrument met 28 items waarmee de drie dimensies van psychologische empowerment gemeten kunnen worden, binnen de context van de Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn in België (Van Dop, Depauw & Driessens, 2016). De context lijkt vergelijkbaar met het Nederlandse sociaal werk, waar generalistische zorg geboden wordt op gemeentelijk niveau.

De NEL (Nederlandse Empowerment Lijst) is een gevalideerde vragenlijst waarmee in kaart kan worden gebracht in welke mate iemand groeit in zijn kracht. De vragenlijst bestaat uit 40 items en onderscheidt een zestal domeinen: professionele hulp, sociale steun, eigen wijsheid, erbij horen, zelfmanagement en betrokken leefgemeenschap (Boevink, Kroon & Giesen, 2009). De doelgroep – een brede groep (ex-)cliënten van de GGZ – overlapt met het werkveld van het sociaal werk.

Alle drie de instrumenten zijn recentelijk ontwikkeld of bijgewerkt en hebben betrekking op de Nederlands-Vlaamse context. Dat de drie instrumenten allen gericht zijn op psychologische empowerment berust op toeval. Het was geen selectie criterium.

Door analyse van valideringsstudies en rapportages van de instrumentontwikkelaars en semigestructureerde interviews met de ontwikkelaars van de instrumenten, is informatie verkregen over de wijze waarop de meetinstrumenten tot stand zijn gekomen. De transcripten van de interviews zijn voorgelegd aan de respondenten om correcties of aanvullingen toe te voegen. De data uit de interviews zijn nauwkeurig gelezen (“close reading”) en thematisch geanalyseerd aan de hand van de kwaliteitsstandaarden, waardoor een overzicht per kwaliteitsstandaard ontstond.

Door de uitspraken van de auteurs, tezamen met de inzichten vanuit bestaand materiaal over de meetinstrumenten steeds te vergelijken met de kwaliteitsstandaarden is per kwaliteitsstandaard aangegeven of de ontwikkeling van een instrument hiermee overeenkwam, ervan afweek en welke motieven en inzichten hierbij een rol speelden. Deze verschillende inzichten per meetinstrument binnen een kwaliteitsstandaard, in de vorm van gecodeerde uitspraken, werden vervolgens met

elkaar geconfronteerd en vergeleken. Deze exercitie leidde vervolgens tot een beschouwing per kwaliteitsstandaard enerzijds en tot uitspraken over de meetinstrumenten anderzijds.

RESULTATEN

De resultaten worden voor elke kwaliteitstandaard per onderzocht instrument samenvattend weergegeven, waarbij zowel overeenkomsten (consensus) als afwijkingen (divergentie) als nieuwe, aanvullende inzichten een plek krijgen. Ter illustratie zijn quotes toegevoegd. De resultaten van de interviews en van literatuur worden geïntegreerd weergegeven. Dit is mogelijk doordat zowel de interviews over de totstandkoming van de instrumenten als de rapportage hieromtrent, elkaar aanvullen en nergens contrasteren, maar juist bevestigen en nuanceren.

Kwaliteitsstandaard 1: De inhoudelijke reikwijdte

De EMPO:

De EMPO heeft de conceptualisatie van Zimmerman als uitgangspunt (Damen *et al.*, 2017). De context is afgebakend door deze dimensies van empowerment te belichten vanuit het opvoedgedrag van ouders. Gekeken wordt in hoeverre indicatoren van empowerment te onderscheiden zijn van, maar ook samenhangen met gedragsproblemen van kinderen, opvoedstress en ouderlijke stress.

Een uitdaging bij het reduceren op analyse-niveau, is de interdependentie van de verschillende niveaus. De factoren op individueel niveau worden beïnvloed door factoren op gemeenschapsniveau. Het vaststellen van deze invloed is complex en moeilijk te toetsen. Hoe groter de context, hoe groter ook de ruis en hoe moeilijker het wordt om te bepalen wat wat verklaart.

"Empowerment is echt een containerbegrip wat overal is en zich overal afspeelt, waarbij het ene een voorwaarde is voor het andere en waarbij niveaus elkaar beïnvloeden. Het probleem van het aggregeren, [...] de invloed van macro op microniveau, dat blijft lastig. Het is geen optelsom. Je moet aannames maken".

Een andere uitdaging in dit kader werd ervaren in de betekenisgeving van de drie dimensies binnen psychologische empowerment in relatie tot de specifieke onderzoekscontext. De intrapersonlijke

DE TOTSTANDKOMING VAN MEETINSTRUMENTEN VAN EMPOWERMENT ONDER DE LOEP

component richtte zich vooral op eigenschappen van ouders zelf, maar niet zozeer van ouders in hun rol als opvoeders. Die nuancering lijkt nodig, om de context en beïnvloedende factoren af te bakenen. Ook begrippen als 'controle' en 'kritisch bewustzijn' vereisen vertaling naar de context van ouders als opvoeders. Bij de ontwikkeling van de EMPO is men er echter vanuit gegaan dat de rol van ouders als persoon en als opvoeders in de gezinssituatie, nauw met elkaar verweven zijn (Damen *et al.*, 2017).

De MPE:

De MPE is ontwikkeld om met één instrument alle drie de componenten te vangen die binnen psychologische empowerment zitten, binnen een specifieke context (Van Dop *et al.*, 2016). Er zijn diverse valideringsstudies gedaan die één of twee van de componenten vangen, maar deze drie-factoren structuur is nog nooit tezamen gevalideerd (Christens, 2012 in Van Dop *et al.*, 2016).

Hoewel het instrument zich beperkt tot één niveau, wordt de relatie tussen individuele empowerment enerzijds en invloeden hierop op collectief niveau anderzijds uitgebreid geëxpliciteerd.

"De verschillende componenten – intrapersoonlijk, interpersoonlijk en gedrag – maken dat de verschillende niveaus er ook in zitten. Het gaat over individuele kracht, het gaat over netwerken en het gaat over macht, over participatie".

De NEL:

De NEL richt zich op het meten van individuele empowerment van cliënten van de GGZ, maar volgt daarbij niet het theoretisch fundament dat beschikbaar is. Het maakt dus geen onderscheid tussen de drie dimensies die het conceptuele kader van empowerment volgens Zimmerman biedt, maar onderscheidt in plaats daarvan zes subschalen, te weten 'onderlinge steun', 'professionele hulp', 'gevoel erbij te horen', 'eigen wijsheid', 'zelf management' en 'betrokken leefgemeenschap'. Deze schalen zijn middels een factoranalyse tot stand gekomen en gebaseerd op de diverse uitspraken van cliënten over wat empowerment behelst.

Binnen de NEL is gekozen de betekenisgeving van het concept empowerment – en daarmee deels ook de reikwijdte van het instrument – volledig op te bouwen aan de hand van de beleving van (ex-) cliënten. Begrippen en jargon die horen bij het conceptuele kader van empowerment zijn

complex en voor cliënten soms moeilijk te begrijpen waardoor een vertaling door onderzoekers soms nodig is.

"Ja, je hebt altijd het dilemma dat het woord 'empowerment' noemen ingewikkeld wordt als mensen zich er niets bij kunnen voorstellen".

Empowerment is vertaald naar de focuszin: "Om baas te worden over mijn leven is het voor mij belangrijk dat...". Door zo min mogelijk richting te geven in de openingszin, kan zo breed mogelijk geïnventariseerd worden hoe de doelgroep betekenis geeft aan het concept.

Kwaliteitsstandaard 2: De contextspecificiteit van instrumenten

EMPO:

De oorsprong van de EMPO ligt in een vragenlijst die is opgesteld voor het meten van eigen kracht bij ouders (Damen & Veerman, 2004), waarbij theoretische inzichten over locus of control de basis vormden. Later is deze lijst herhaaldelijk aangepast, op basis van inzichten vanuit theorie en vanuit beoordelingen door experts (Damen *et al.*, 2017). Bij de totstandkoming van items van de EMPO hebben de onderzoekers zich gebaseerd op de beroepspraktijk en theorie en minder op het perspectief van cliënten.

Bij de EMPO is ervoor gekozen generieke conceptualiseringen, op basis van de theorie en van bestaande vragenlijsten, aan te vullen en af te stemmen op de context van ouders in hun rol als opvoeders. De itemselectie die hier uit volgde, is bepaald door de hulpverleners en onderzoekers.

Sommige items zijn afgeleid van bestaande vragenlijsten, waarbij in de formulering aanpassingen zijn gedaan zodat de vragen specifiek over ouderschap gaan.

De MPE:

De items van de MPE zijn tot stand gekomen door items uit bestaande, gevalideerde meetschalen te selecteren en zowel schriftelijk als in focusgroepen voor te leggen aan cliënten en sociaal werkers. Zij kregen de gelegenheid betekenis te geven aan het concept empowerment volgens hun beleving, waarmee gezorgd is voor contextspecificiteit.

DE TOTSTANDKOMING VAN MEETINSTRUMENTEN VAN EMPOWERMENT ONDER DE LOEP

“Je vertrekt vanuit een theorie, de conceptualisering van empowerment en je koppelt dat terug naar de praktijk en je stuurt bij vanuit waarneming en beleving. [...] Ja, je moet niet ontkennen dat je werkt vanuit een concept”.

De NEL:

De NEL heeft een zeer grote contextspecificiteit. Het begrip is volledig opgebouwd vanuit de beleving van (ex-)cliënten van de GGZ. Aangegeven werd dat men bij de ontwikkeling van dit instrument van mening was dat wetenschappers zich bij de invulling van een concept vaak op andere wetenschappers baseren, die zich weer gebaseerd hebben op nog andere wetenschappers. Het perspectief van de doelgroep zelf kan daarmee verloren raken. De betekenisverlening van het onderzoeksobject zou de basis moeten zijn, aldus de ontwikkelaar.

“Ik vond dat invulling van ‘empowerment’ toch echt moest beginnen bij de mensen die het betrof en dat was in mijn werk destijds mensen met ernstige aanhoudende psychische problemen”.

Kwaliteitsstandaard 3: Participatie van de doelgroep in de ontwikkeling van instrumenten

De EMPO:

Ouders hebben geen invloed gehad op de betekenisgeving van empowerment en hoe dit vertaald wordt naar items. De items zijn naderhand besproken met ouders en indien nodig genuanceerd, maar verder niet. De mate waarin de items rechtdoen aan de beleving van ouders van het concept empowerment, is niet bekend. Ouders zijn pas later, toen de ontwikkeling van de vragenlijst klaar was, betrokken.

Wel zijn hulpverleners en gedragsdeskundigen betrokken bij de ontwikkeling van het instrument, specifiek bij de vertaling van items vanuit reeds bestaande lijsten naar de context van ouderschap. De inschatting van professionals over wat empowerment voor ouders betekent, stond dus centraal.

De MPE:

Gebruikers van het sociaal werk, én sociaal werkers zijn expliciet betrokken bij de ontwikkeling van de MPE. Zij zijn in verschillende focusgroepen gevraagd welke items, die in eerste instantie door onderzoekers geselecteerd waren, passen bij empowerment van de doelgroep.

Met name het erkennen van werkers als profijitgroep en daarmee 'doelgroep' vormt een verschil met de ontwikkeling van andere instrumenten, waarbij weliswaar cliënten betrokken werden, maar de werkers niet.

"Terwijl ik vind dat het over een relatie gaat, empowerment is niet alleen een rationeel gebeuren, dan is het onnozel als je een meetinstrument maakt die de sociaal werkers niet betreft".

Sociaal werkers zijn middels een enquête bevraagd en de items die na deze exercitie overbleven, zijn voorgelegd aan bindkrachtcoaches (ervaringsdeskundigen). De complexiteit van representatieve steekproeven, wordt hierin ook zichtbaar:

"Bindkrachtcoaches zijn getraind in vormen geven, zij kennen de taal, zij zijn gewend aan tafel te zitten en te vergaderen, dat vond ik een zwakte in ons onderzoek. Het is voorstelbaar dat er toch items ingeslopen zijn die toch nog te moeilijk waren voor het traditionele publiek".

Conflicterende visies tussen werkers en cliënten op relevantie van items, werden door de onderzoekers zelf opgelost.

De NEL:

De doelgroep van de NEL heeft in verschillende fasen invloed gehad op de ontwikkeling van het meetinstrument. Middels *concept mapping* is het complexe concept 'empowerment' in kaart gebracht door de doelgroep.

"We vonden in de cliëntenbeweging dat dat begrip niet alleen qua invulling door ons bepaald moest worden, maar dat onderzoek daarna en de resultaten en de verspreiding daarvan op zichzelf ook meer aan empowerment van de doelgroep ten goede moest komen".

Deze exercitie resulteerde in 249 uitspraken. Daarna hebben onderzoekers deze uitspraken beoordeeld op vier criteria (eenduidigheid, enkelvoudigheid, concreetheid en overlap met andere uitspraken). De 96 items die overbleven werden opnieuw voorgelegd aan de respondenten met de vraag de uitspraken te ordenen naar inhoud en belangrijkheid. De bevindingen zijn door onderzoekers geïnterpreteerd en wederom voorgelegd aan een klankbordgroep. Tot slot zijn de resultaten aan de respondenten gepresenteerd waarna gediscussieerd mocht worden over de resultaten.

Kwaliteitsstandaard 4: Participatie van de doelgroep in de toepassing van instrumenten

De EMPO:

Bij de EMPO wordt de doelgroep betrokken bij de interpretatie van de resultaten en bij het gesprek over het verwerken van de data tot hulpverleningsdoelen voor de cliënt.

De EMPO heeft nadrukkelijk een plek in het hulpverleningstraject en wordt standaard bij de in- en uitstroom van cliënten gebruikt. Data wordt gebruikt om zicht te krijgen op doelen en krachten. Zo leidt het gebruik van de lijst uiteindelijk tot een traject richting meer empowerment. Het is een positieve lijst, waardoor juist ook gekeken kan worden naar wat wel goed gaat. De gegenereerde data wordt vervolgens door hulpverleners met cliënten besproken om te kijken waar aan gewerkt kan worden en van welke krachten gebruik gemaakt kan worden.

"...en mét die informatie gaan hulpverleners terug naar het gezin om te bespreken, zo van: 'waar gaan we mee aan de slag?' Die resultaten worden dus gebruikt bij het bepalen voor de verdere invulling van de hulpverlening. [...] Kijk, het is goed praatpapier".

Behalve als instrument waarmee empowerment van cliënten vergroot kan worden, wordt de data ook voor andere doeleinden gebruikt, bijvoorbeeld om zicht te krijgen op organisatiecijfers. De doelgroep participeert hier niet in en wordt niet betrokken bij interpretatie en verwerking op organisatieniveau.

De MPE:

Het instrument is primair bedoeld als manier om uitspraken te doen over het sociaal werk, over trajecten of over projecten. Het is niet ontwikkeld om op individueel niveau conclusies te trekken. Daar is het instrument ook niet fijn genoeg voor. Het is bij de MPE niet de bedoeling dat individuele cliënten of hulpverleners worden afgerekend.

"...geen goede meting om de individuele cliënt of hulpverlener op af te rekenen. Omdat ze niet genoeg empoweren. Zo van: "Sorry, je hebt niet genoeg empowered, ga maar een andere job zoeken". Het was niet bedoeld om dat individuele niveau te meten".

Het instrument is bedoeld om kwaliteit van hulpverlening te verbeteren, niet om het bij de cliënt persoonlijk te beoordelen. De mate waarin de doelgroep betrokken wordt bij de interpretatie en verwerking van gegevens, is afhankelijk van de organisatie die het instrument inzet. Het is ook mogelijk dat enkel beleidsmakers en professionals hier een rol in hebben.

Tot slot heeft het instrument als doel om empowerment van burgers te vergroten, door hen een stem te geven. Het instrument biedt cliënten gelegenheid om inspraak te hebben, om terug te koppelen wat zij van hulp vinden en daarmee invloed te hebben.

De NEL:

De ontwikkelaars van de NEL hebben geen zicht op de verschillende plaatsen in Nederland waar het instrument gebruikt wordt. Daardoor is geen zicht op de wijze waarop de doelgroep betrokken wordt bij meet- en evaluatieactiviteiten. De NEL is onder meer ontstaan vanuit de wens om het mogelijk te maken om behandel aanbod af te rekenen op de mate waarin zij empowerende effecten heeft. Daar waar het in de psychiatrie steeds belangrijker werd om nadruk te leggen op veerkracht, zelfsturing, probleemhantering en bekrachtiging, groeide de wens en noodzaak om organisaties hier ook op te beoordelen.

“Je zou kunnen zeggen, iemand gaat met ontslag met een grote pot pillen, de klachten zijn iets afgenomen en dan zou het hulpaanbod positief scoren, maar iemand heeft verder niets geleerd over hoe daar mee om te gaan. Ik vond dat er een afrekeninstrument moest komen voor het zorgaanbod”.

Het instrument is niet bedoeld om individuele werkers te beoordelen. Het instrument is tevens niet bedoeld om van één individu te bepalen in welke mate zij empowered is, hoewel dit wel gebeurt. Het is bedoeld als instrument om het effect van interventies te beoordelen.

De mate waarin cliënten betrokken worden bij de interpretatie en verwerking van de resultaten van meet- en evaluatieactiviteiten, is afhankelijk van de organisatie die het inzet.

Kwaliteitsstandaard 5: Het meten van empowerment-uitkomsten en -processen

Net als binnen het onderzoek van Steenssens, Van Regenmortel en Schalk (2017) waarin de kwaliteitsstandaarden voor het eerst geïntegreerd besproken worden, geldt ook voor deze studie

DE TOTSTANDKOMING VAN MEETINSTRUMENTEN VAN EMPOWERMENT ONDER DE LOEP

dat binnen de beperkte onderzoeksopzet empowerment als doel op zich werd beschouwd, niet als proces dat leidt tot of bijdraagt aan sociale herverdeling. Volgens de ontwikkelaars zijn de geselecteerde instrumenten gericht op het meten van empowerment als uitkomst.

"We meten uitkomsten. Als je het proces wil meten, dan moet je evalueren met kwalitatieve technieken en lijken meetschalen wellicht minder geschikt".

CONCLUSIE EN DISCUSSIE

In dit artikel is verkend in hoeverre de vijf kwaliteitsstandaarden van waarde zijn voor het bepalen van de kwaliteit van de ontwikkeling van instrumenten die empowerment beogen te meten.

De standaarden bieden een kwaliteitskader met voorwaarden en richtlijnen die bijdragen aan het ontwikkelen van theoretische goed onderbouwde instrumenten, die aansluiten bij de specifieke eigenschappen van de doelgroep. Met name de eerste drie kwaliteitsstandaarden blijken waardevol wanneer het sociaal werk instrumenten wil ontwikkelen waarmee zij empowerment als resultaat van hun inzet bij cliënten, wil meten.

De verworven inzichten worden per kwaliteitsstandaard bediscussieerd en verbonden aan beschikbare literatuur over de kwaliteitsstandaarden.

De inhoudelijke reikwijdte van instrumenten

Alle onderzochte instrumenten richten zich op één niveau, namelijk het individuele niveau van empowerment. Deze afbakening lijkt vooral voort te komen vanuit het doel van het instrument: het wil meten of de inzet van hulpaanbod leidt tot empowerment van individuen die gebruik hebben gemaakt van het hulpaanbod.

Door het conceptuele, multidimensionale kader van empowerment te volgen, kan een volledig beeld van empowerment van de cliënt verkregen worden. Wanneer ervoor gekozen wordt deze ordening niet te volgen en de doelgroep zelf te laten bepalen hoe empowerment geconceptualiseerd kan worden, ontstaat weliswaar een beeld van empowerment dat heel dicht bij de werkelijke beleving van de doelgroep ligt, maar wat niet de gehele, multidimensionale lading van het construct dekt. Hier ontstaat dan ook een spanningsveld. Enige mate van onvolledigheid valt zonder sturing vanuit de onderzoekers, niet uit te sluiten, waardoor het

risico bestaat dat de reikwijdte van het begrip zich beperkt tot de inhoud die de respondenten hebben aangedragen.

De wijze waarop factoren op gemeenschapsniveau de mate van empowerment op individueel niveau beïnvloeden, is moeilijk te meten, maar wordt wel herhaaldelijk genoemd als interessegebied aangezien het sociaal werk ook als opdracht heeft gemeenschappen te versterken (Landelijk Opleidingsdocument Sociaal Werk, 2017).

De contextspecificiteit van instrumenten

Bij alle drie de instrumenten valt op dat de ontwikkelaars contextspecificiteit belangrijk vinden. De mate waarin en de manier waarop dit geborgd wordt, verschilt sterk. Feit lijkt dat het cruciaal is dat het te meten concept, in dit geval 'empowerment', aan moet sluiten op de beleving van de doelgroep. Dat kan op verschillende manieren, waarbij de ene manier een grotere contextspecificiteit impliceert, dan de andere.

Wanneer aan sociaal werkers gevraagd wordt hoe empowerment eruit ziet en zich manifesteert in het leven van hun cliënten, ontstaat een interessant beeld voor instrumentontwikkeling, maar wel gebaseerd op secundaire informatie. Feitelijk krijgt de onderzoeker zicht op *de beleving van de hulpverlener van empowerment bij de cliënt*. Dit impliceert het risico op een bias: het is niet onwaarschijnlijk dat de beleving van de sociaal werker over dat wat empowerend werkt voor cliënten, gestoeld is op beroepsdeformatie, vooringenomenheid en professionele blikvernauwing. Deze bias zou gepareerd kunnen worden door te werken met gespiegelde vragenlijsten, waarbij zowel de hulpverlener als de cliënt eenzelfde vragenlijst invullen en de verschillen tussen beide de basis vormen voor dialoog over empowerment van de cliënt. Hiermee wordt ook meer recht gedaan aan het perspectief van de hulpverlener als werkzame factor in plaats van enkel als risicofactor.

Wanneer een instrument beoogt om empowerment van iemand te meten in een specifieke rol of context, zoals bijvoorbeeld ouders in hun rol als opvoeders, dient de vraagstelling hierin te differentiëren. Voortbordurend op bovenstaand voorbeeld is het dan nodig om in de items steeds te expliciteren dat gezocht wordt naar empowermentindicatoren *in ouderschap*, in plaats van meer persoonsgebonden empowermentindicatoren. Het suggereert dat contextspecificiteit betekent dat onderzoekers hun vraagstelling ook moeten differentiëren naar de diverse rollen die een cliënt kan aannemen.

DE TOTSTANDKOMING VAN MEETINSTRUMENTEN VAN EMPOWERMENT ONDER DE LOEP

Een andere aanvieligroute ontstaat wanneer items uit bestaande, gevalideerde lijsten de basis vormen voor een nieuw instrument. Items worden dan niet door de doelgroep zelf geconstrueerd, maar cliënten worden wel in staat gesteld items te includeren, excluderen en prioriteren. Enige mate van beïnvloeding door onderzoekers lijkt echter onontkoombaar. De onderzoekers bepalen ten slotte welke items de cliënten 'onder ogen krijgen'. Het is voorstelbaar dat cliënten, zonder die beïnvloeding, andere items hadden genoemd.

Het concept empowerment volledig laten opbouwen aan de hand van de beleving van de doelgroep lijkt tot de hoogste vorm van contextspecificiteit te leiden. Hierdoor ontstaat een conceptualisatie die zo dicht mogelijk aansluit bij hun beleving. Dit is echter een tijdrovende exercitie; doelgroepafbakening, representatieve steekproeven, verschillende vragenrondes en focusgroepen. Daarnaast lijkt het ingewikkeld om het begrip empowerment in haar volledige multidimensionaliteit in te vullen. Wil er een volledige uitwerking van het begrip ontstaan, die aansluit bij het conceptuele kader van empowerment, dan zal er meer richting gegeven moeten worden in de vraagstelling aan cliënten. De uitdaging is het koppelen van het verhaal van de cliënt, aan het conceptuele kader van empowerment. Juist het kruisen van kennis kan voor de ontwikkeling van dergelijke instrumenten waardevol zijn. Zo kan een instrument ontstaan dat specifiek aansluit bij de context waarin het empowerment wil meten, gestoeld is op gevalideerde instrumenten en wetenschappelijk inzichten en aansluit bij de beroepspraktijk.

Geconcludeerd kan worden dat een combinatie van generieke elementen en contextspecifieke inkleuring een mooi compromis kan vormen tussen praktische haalbaarheid en toepasbaarheid enerzijds en aansluiting bij beleving van empowerment volgens de doelgroep anderzijds.

Participatie van de doelgroep in de ontwikkeling van instrumenten

De doelgroep laten participeren in de ontwikkeling van een meetinstrument, lijkt cruciaal. Enerzijds omdat het onmogelijk lijkt om zicht te krijgen op de beleving van de doelgroep zonder hen te betrekken, maar anderzijds ook omdat het de doelgroep een stem geeft, een positie geeft en omdat het betrekken van de doelgroep bij ontwikkeling van een instrument een empowerende werking kan hebben. Met betrekking tot de participatie van de doelgroep in relatie tot de contextspecificiteit van het instrument zou gesteld kunnen worden dat standaard drie een voorwaarde lijkt voor standaard twee.

Idealiter beperkt doelgroepbetrokkenheid zich niet tot een 'item-check', waarbij de cliënt enkel de gelegenheid krijgt om aan te geven of een item wel of niet aansluit bij zijn beleving van empowerment. Liever krijgt de doelgroep doorlopend een stem en invloed: bij de constructie van vragen of items; bij de prioritering van de items; bij het verwerken en analyseren van de resultaten. De cliënt een stem geven, zich gehoord laten voelen en echt betrekken heeft potentieel een empowerend effect.

Een representatieve steekproef is moeilijk. Het is belangrijk dat de cliënten die meedoen aan instrumentontwikkeling, ook daadwerkelijk een reële afspiegeling van de doelgroep vormen. Het risico bestaat dat juist mondige burgers betrokken worden die talig aansluiten bij de onderzoekers en sociaal werkers, terwijl de daadwerkelijke cliënt helemaal niet zo talig en mondig is. Wat dat betreft is het een opdracht aan de onderzoekers om te zorgen dat juist de 'silent voices' gehoord worden. Het is voorstelbaar dat een vragenlijst dan ook niet de juiste vorm is. Onderzoekers moeten zich afvragen of andere, niet-talige instrumenten een alternatief kunnen bieden.

Participatie van de doelgroep in de toepassing van de instrumenten

Belangrijkste conclusie in dit kader is dat deze kwaliteitsstandaard eigenlijk geen uitspraken doet over de totstandkoming van instrumenten, maar alleen over de manier waarop deze gebruikt worden. In het gesprek met de ontwikkelaars is zicht ontstaan op hoe het instrument gemaakt is, niet hoe deze wordt toegepast. Daarvoor zouden diverse organisaties die gebruik maken van dit instrument bevestigd moeten worden op de wijze waarop de doelgroep participeert in de interpretatie en verwerking van de resultaten van metingen. De ontwikkelaars geven wel unaniem aan dat het instrument 'in principe' gebruikt kan worden om de doelgroep te laten participeren in het evalueren van behandelaanbod en dat zij middels het instrument een stem kunnen krijgen en betrokken kunnen worden bij meet- en evaluatieactiviteiten.

Opvallend is dat meetinstrumenten voor empowerment verschillende functies en doelstellingen hebben. Waar de één zich richt op het verbeteren van de kwaliteit van de hulpverlening, richt de ander zich juist meer op het bespreekbaar maken van empowermentdoelstellingen bij cliënten. Idealiter draagt het gebruik van een meetinstrument ook direct bij aan het hulpverleningsproces van cliënten en dus aan empowerment. Bijvoorbeeld door de resultaten van metingen te bespreken en als informatie te beschouwen aan de hand waarvan een dialoog gestart kan worden over krachten, kansen en kwetsbaarheden van een cliënt of gezin, en waarmee geprobeerd kan

DE TOTSTANDKOMING VAN MEETINSTRUMENTEN VAN EMPOWERMENT ONDER DE LOEP

worden om empowerment bij de cliënt te vergroten. De resultaten worden daarmee 'input' en geven zowel de cliënt als de sociaal werker gelegenheid om van elkaar te leren en elkaar beter te leren kennen. Ongeacht de primaire functie van een empowermentmeetinstrument zou de functie van 'praatpapier' meer nadruk mogen krijgen in het sociaal werk. Het gaat dan meer over het initiëren van het gesprek tussen hulpverlener en cliënt, in plaats van enkel het 'meten' van empowerment. Dit creëert de mogelijkheid om uitkomsten van metingen een functie te laten hebben in de evaluatie van de samenwerking tussen hulpverlener en cliënt. Het gaat ook niet over het beoordelen van de individuele hulpverlener, maar wel over het bespreken van de samenwerking tussen cliënt en hulpverlener. Juist die samenwerking, een algemeen werkzame factor volgens onder meer Van Yperen (2003), is een van de bepalende factoren voor de kwaliteit van de hulpverlening en verdient het dus om geëvalueerd te worden.

Het verbeteren van kwaliteit van hulpverlening begint bij het bepalen en beoordelen van die kwaliteit. Belangrijk: het moet hier gaan over het zoeken naar hoe hulpvormen zich kunnen verbeteren, niet over uitspraken over het succes van individuele hulpverleners of individuele cliënten. Wanneer resultaten van metingen worden ingezet om mensen af te rekenen, is er van het empowerende effect van meetactiviteiten niets meer over. Sterker nog, metingen worden dan onveilig en risicovol voor de professional en de cliënt, wat een tegenovergesteld effect heeft dan hetgeen wordt beoogd. Dit sluit aan bij conclusies van andere onderzoekers, waarin wordt gesteld dat resultaten van empowermentmetingen niet gebruikt moeten worden voor de beoordeling van het functioneren van individuele professionals (Depauw & Driessens, 2017; Van Regenmortel, Steenssens, Driessens & Depauw, 2016). Wel kunnen de resultaten van meetactiviteiten zicht geven op onderdelen van werkwijzen of methoden die verbeterd kunnen worden en een meer empowerend effect kunnen hebben.

Beperkingen van het onderzoek en aanbevelingen

Dit onderzoek is beperkt van omvang; slechts drie instrumenten zijn kritisch beschouwd. Om meer betrouwbare uitspraken te kunnen doen over de toepasbaarheid van de kwaliteitsstandaarden, moet de empirische toets bij een groter aantal instrumenten worden gedaan. Echter, de intentie van voorliggend onderzoek beperkt zich tot een verkenning van de meerwaarde van de kwaliteitsstandaarden.

De drie geselecteerde instrumenten hangen weliswaar direct samen met het sociaal werk en spelen zich af in de Nederlandse-Vlaamse context, maar er zijn meer instrumenten die ook het

onderzoeken waard zijn. Het is voorstelbaar dat bij de bestudering van andere instrumenten ook andere inzichten meer nadruk hadden gekregen. Het is dan ook aan te bevelen deze exercitie te herhalen bij een grotere steekproef waarbij andere selectiecriteria spelen, gericht op andere hulpvragen of doelgroepen en andere niveaus van empowerment.

Binnen dit onderzoek is de ontwikkeling van meetinstrumenten retrospectief onderzocht. Er is achteraf gekeken hoe een instrument ontwikkeld is en in hoeverre deze wijze overeenkomt of afwijkt van de kwaliteitsstandaarden van instrumentontwikkeling. Dit brengt het risico van *hinein interpreteren* met zich mee; achteraf opnieuw betekenis geven en interpreteren, met het risico op vertekeningen (Baarda *et al.*, 2005). Het is dan ook redelijkerwijs voorstelbaar dat een prospectief onderzoek, waarbij aan de hand van de genoemde kwaliteitsstandaarden een nieuw instrument ontwikkeld wordt, een beter beeld geeft van de waarde van de kwaliteitsstandaarden.

ACKNOWLEDGEMENTS

Een woord van dank gaat uit naar de ontwikkelaars van de meetinstrumenten die zich bereid hebben gevonden tijd vrij te maken voor interviews.

REFERENTIES

- Baarda, B., De Goede, M., & Teunissen, J. (2005). *Basisboek kwalitatief onderzoek. Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Boevink, W., Kroon, H., & Giesen, F. (2009). *De Nederlandse empowerment vragenlijst (NEL vragenlijst instructies)*. Utrecht: Trimbos-Instituut.
- Damen, H., & Veerman, J. W. (2004). Werkt het zoals bedoeld. *Kind en Adolescent*, 25, 13–23.
- Damen, H., Veerman, J. W., Vermulst, A., Nieuwhoff, R., de Meyer, R., & Scholte, R. (2017). Empowerment van ouders als opvoeders. Constructvaliditeit en betrouwbaarheid van een Nederlandse empowerment vragenlijst (EMPO). *Orthopedagogiek: Onderzoek en Praktijk*, 56, 28–48.
- Depauw, J., & Driessens, K. (2017). Taking the measure: a participatory approach to measuring and monitoring psychological empowerment in social work practices. *European Journal of Social Work*, 20(4), 522–535.
- Jacobs, G., Braakman, M., & Nouweling, J. (2005). *Op eigen kracht naar gezond leven: Empowerment in gezondheidsbevordering: concepten, werkwijzen en onderzoeksmethoden*. Utrecht: universiteit voor Humanistiek.

- Loo Social Work, Loo Culturele en Maatschappelijke Vorming, Loo Maatschappelijk Werk en Dienstverlening, Loo Sociaal Pedagogische Hulpverlening en Loo Pedagogiek. (2017). *Landelijk Opleidingsdocument Sociaal Werk*. Amsterdam Zuid-Oost: Uitgeverij SWP. Geraadpleegd op 6 april 2019, van https://www.vereniginghogescholen.nl/system/profiles/documents/000/000/212/original/Landelijk_opleidingsdocument_Sociaal_Werk_-_downloadversie.pdf?1494439200.
- Narayan, D. (Ed.) (2005). *Measuring empowerment: Cross-disciplinary perspectives*. Washington, DC: The International Bank for Reconstruction. Geraadpleegd op 6 april 2019, van <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/7441/344100PAPER0Me101OfficialOuse0only1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Rappaport, J. (1987). Terms of empowerment / exemplars of prevention: Toward a theory for community psychology. *American Journal of Community Psychology*, 15, 121–148.
- Steenssens, K., & Van Regenmortel, T. (2014). *Empowerment-meetinstrumenten: Kritische reflectie op basis van theoretische grondslagen*. Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.
- Steenssens, K., Van Regenmortel, T., & Schalk, R. (2017). Kwaliteitsstandaarden voor de ontwikkeling van instrumenten voor het evalueren van empowerment. *Gedrag & Organisatie*, 30(3), 204–229.
- Van Dop, N., Depauw, J., & Driessens, K. (2016). Measuring empowerment: Development and validation of the service user psychological empowerment scale. *Journal of Social Service Research*, 42(5), 651–664. doi: 10.1080/01488376.2016.1216915.
- Van Regenmortel, T. (2002a). *Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede*. Leuven/Leusden: Acco.
- Van Regenmortel, T. (2002b). Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede [Empowerment and tailored care. a powerful psychological approach of poverty]. In J. Vranken, K. de Boyser, D. Geldof, & G. Van Menxel (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2002* (pp. 71–84). Leuven/Leusden: Acco.
- Van Regenmortel, T., Steenssens, K., Driessens, K., & Depauw, J. (2016). *Beleids- en onderzoeksaanbevelingen Empowerment en participatie*. Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.
- Van Yperen, T. A. (2003). *Resultaten in de jeugdzorg: begrippen, maatstaven en methoden*. Utrecht: NIZW.
- Wallerstein, N. (2006). *What is the evidence on the effectiveness of empowerment to improve health*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe's Health Evidence Network.
- Zimmerman, M. A. (1995). Psychological empowerment: issues and illustrations. *American Journal of Community Psychology*, 23(5), 581–599.

- Zimmerman, M. A. (2000). Empowerment theory: Psychological, organizational and community levels of analysis. In J. Rappaport & E. Seidman (Eds.), *Handbook of Community Psychology* (pp. 43–63). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Zimmerman, M. A., & Rappaport, J. (1988). Citizen participation, perceived control and psychological empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 16, 725–750.